

דרום ערוץ הטירופיון בתקופה הרומית המאוחרת

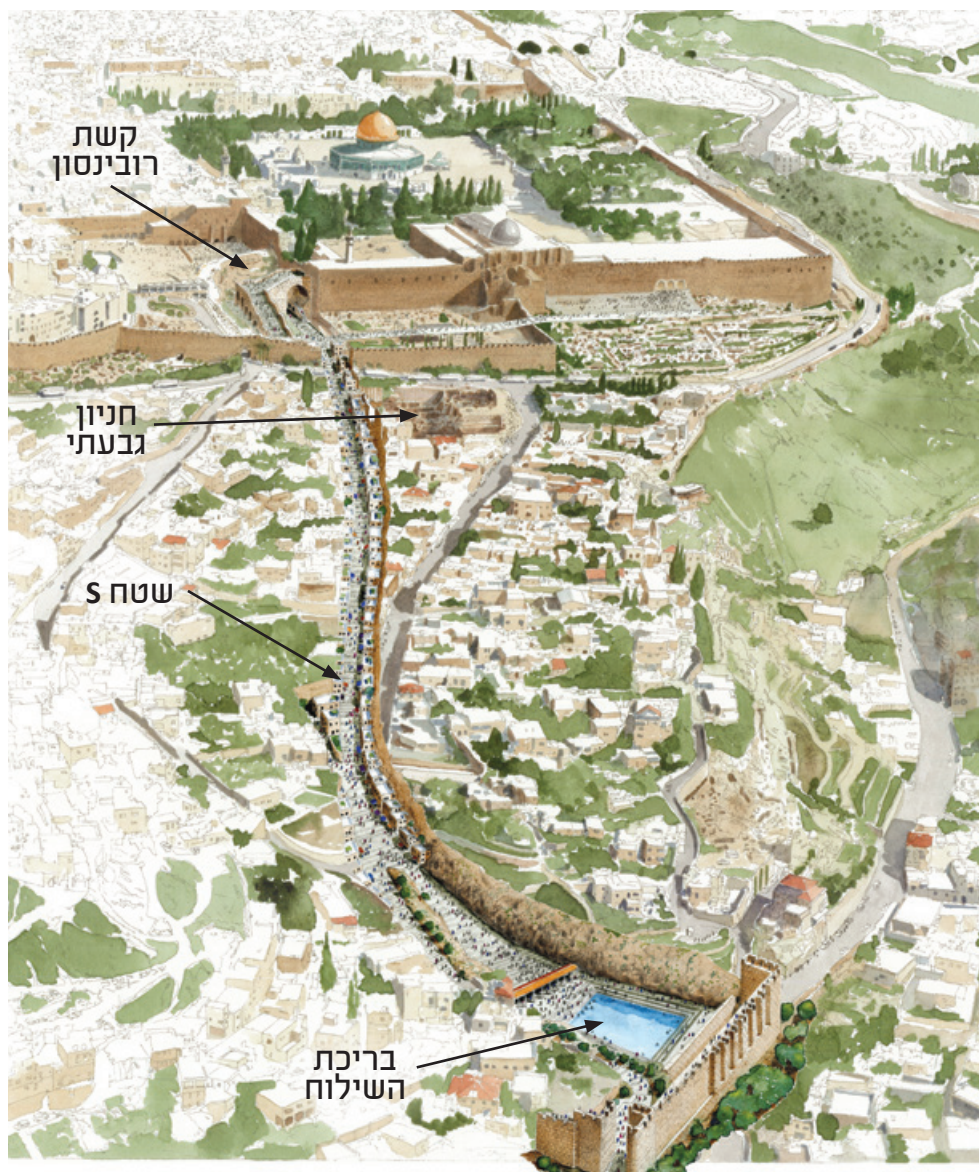
ארי לוי

רשות העתיקות

גבולה הדרומי של ירושלים ואופייה של העיר, בתקופה שלאחר החורבן בשנת 70 לסה"נ עדיין אינם ברורים. תקופה זו, למן החורבן ועד לראשיתה של התקופה הביזנטית, לא מוכרת היטב בממצא ובמחקר הארכיאולוגי של העיר. במאמר זה יוצגו נתונים שנחשפו במהלך חפירת חלקו הדרומי של ערוץ הטירופיון, במסגרת חפירת הרחוב המדורג בעיר דוד.

הנתונים אשר יוצגו במאמר זה הינם חדשים ומתפרסמים כאן לראשונה. הם מניחים נדבך נוסף להבנת התפתחותה של גבעת עיר דוד במהלך התקופה הרומית, בעקבות מחקרים ונתונים אשר

איור 1. מיקום החפירה (זנטון ועוזיאל תשע"ה, איור: שלום קוולר)

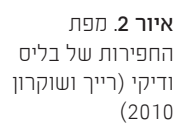
התפרסמו בעבר (זנטון ועוזיאל תשע"ה; רוט, זנטון ולנגוט תשע"ז; זנטון וזילברשטיין תשע"ו; זנטון, שור וחג'בי תשע"ז; זנטון, חג'בי, הבר, עוזיאל ואריאל תשע"ז). בחפירה נחשפו שרידים מן התקופה הרומית הקדומה ועד לסוף התקופה הרומית המאוחרת, במאות ה-1-4 לסה"נ. חשיפת השרידים מאפשרת ללמוד על אופייה של העיר לאורכה של התקופה על כלל שלביה ובתוך כך, לעמוד על מקומו של דרום ערוץ הטירופיון בהתפתחות העירונית. ניתן להציע, על סמך השרידים שנחשפו, שתואי אפיק הטירופיון מברכת השילוח וצפונה, המשיך לשמש ציר שסביבו המשיכה להתפתח העיר גם לאחר חורבנה בשנת 70 לסה"נ ולאחר הקמתה של הקולוניה אליה קפיטולינה (זנטון, ליברמן וחג'בי תשע"ט). התהליכים שהתרחשו בדרום ערוץ הטירופיון לאחר חורבן 70 לסה"נ משקפים את הרצון לשמר את האזור ואת חשיבותו. למרות הדילול באוכלוסיית האזור לאחר החורבן ולמרות שלכאורה גבולות העיר אינם כוללים את גבעת עיר דוד, ניתן לומר שהתקיימה פעילות אנושית בדרום ערוץ הטירופיון. פעילות זו הייתה פעילות חקלאית בעיקרה, הקשורה להמשך השימוש בתואי הערוץ, שבקצהו הדרומי מצוי אחד ממקורות המים החשובים של העיר באזור ברכת השילוח.

■ תולדות המחקר

הראשון לחשוף שרידים הקשורים לתואי דרום הטירופיון היה וורן שחשף מקטע מן הרחוב מן התקופה הרומית הקדומה בסמוך להר הבית (וורן 1884). בליס ודיקי חשפו מקטע מחלקו הדרומי של הרחוב (בליס ודיקי 2010). בשנת 1937 חשף ג'ונס מקטע מן הרחוב בסמוך לברכת השילוח (רייך ושוקרון 2009, הערה 1). בשטח N של קניון נחשף מקטע מצידו המזרחי של הרחוב (קניון 1974). מזר (תשכ"ט, תשל"א, תש"ס) ורייך וביליג (תשנ"ט, 2008) חשפו חלקים מן הרחוב בסמוך לפינה הדרום-מערבית של הר הבית. מערבית לרחבת ברכת השילוח שנחשפה על ידי שוקרון ורייך, נחשף מקטע של רחוב מדורג ממזרח לקטע הרחוב שחשפו בעבר בליס ודיקי (2010). ייתכן שרחבה זו התחברה עם רחוב מקביל במפלס גבוה יותר שעבר מצידה המערבי של ברכת השילוח ועלה לכיוון הר הבית (שוקרון ורייך תשע"א; רייך תשע"ב).

החפירה הנוכחית מתקיימת החל משנת 2013, לאורך תואי עמק הטירופיון שבו נחשף הרחוב המדורג מהתקופה הרומית הקדומה, שהחל בברכת השילוח ובשערי העיר הדרומיים ושהוביל את הנכנסים לעיר אל אזור הפינה הדרום-מערבית של הר הבית ואל שערי המקדש (זנטון ועוזיאל תשע"ה). החפירה ממוקמת כ-220 מ' מצפון לברכת השילוח וכ-360 מ' מדרום לפינה הדרומית-מערבית של הר הבית, בשטח המכונה שטח S¹.

1 בשנים האחרונות נערכה חפירה ארכיאולוגית מטעם רשות העתיקות בסיוע רשות הטבע והגנים ובמימון עמותת אלעד בתחומי גן לאומי סובב חומות ירושלים, בחלקו הדרומי של תואי ערוץ הטירופיון ההיסטורי. החפירה נערכה בניהולם של ג' עוזיאל, א' לוי, נ' זנטון ומ' חג'בי, ובסיועם של נ' רום, ר' בן-שלום, א' כלף, ק פאלמברגר, ת' שדיאל, ה' מכלין, ב' סויבלמן, א' עמיחי, מ' שור וא' קסלר (ניהול שטח), ח' ריפס (רשמת החפירה), ו' אסמן (מדידות, תכניות וחתכים), א' ויגמן, א' רוז וא' בחראנו (דגמי תלת-מימד, תכניות וחתכים), ד' תנעמי (מג"מ), ד"צ אריאל (זיהוי נומיסמטי), ת' ליברמן (ייעוץ קרמי) וא' פרץ (צילום). סייעו וליוו את החפירה: י' ברוך, ע' ראם ו' זלינגר (מרחב ירושלים, רשות העתיקות). תודתי הרבה מסורה לג' עוזיאל, נ' זנטון ומ' חג'בי על הערות חשובות ומאירות במהלך החפירה ועל סיוע בכתיבת המאמר.

■ השרידים המרכזיים שנחשפו בחפירה

דרום הטירופויון בשלהי ימי הבית השני:

הרחוב המדורג שנחשף בחלקו הדרומי של ערוץ הטירופויון תוארך לעשורים השני והשלישי של המאה ה-1 לסה"נ, זמן שלטונו של הנציב הרומי פונטיוס פילטוס (זנטון ואחרים תשע"ז). הרחוב, שרוחבו כ-8 מ', חיבר בין שערי העיר הדרומיים לבין הר הבית ומשני צדדיו עמדו מבנים. עד כה נחשפו כ-100 מ' מאורכו של הרחוב וחלקים רבים ממנו התגלו כאשר הם מכוסים בשכבת חורבן המתוארכת לשנת 70 לסה"נ. מקטע הרחוב שנתגלה בין החפירות שנערכו בשנת 2007 על ידי רייך ושוקרון (שטח K2, שוקרון ורייך תשס"ח), לבין נקודה H3 של בליס ודיקי. בחלקו הדרומי של הרחוב, מצפון-מערב לבריכת השילוח, נחשפה רחבה מרוצפת (זנטון, שור וחג'בי, תשע"ז), ברוחב של כ-15 מ' ובאורך של כ-30 מ', ממנה הסתעפו רחובות משניים: אחד לדרום-מזרח, לכיוון בריכת השילוח, והשני לצפון-מערב, אל המורדות המזרחיים של הר ציון. שכבת החורבן שכסתה את הרחוב,

לא נמצאה בשטח הרחבה המרוצפת ככל הנראה בגלל בנייתו של מבנה מן התקופה הרומית התיכונה אשר נבנה על גבה. ככל הנראה, במהלך בניית המבנה, הוסרה שכבת החורבן במכוון לצורך בנייתו. מתחת לרחוב נחשפו שרידיה של תעלת ניקוז המוכרת מאזור קשת רובינסון ועד לבריכת השילוח (רייך ושוקרון תשע"ב; שוקרון ורייך תשס"ח). התעלה ניקזה את המרחב שמן הר הבית ועד לשער העיר הדרומי שדרכו יצאה מן העיר (בליס ודיקי 1898: 133-140).

במהלך החפירות שהתקיימו לאורכו של הרחוב, נחשפו תעלות החפירה של בליס ודיקי, שחפרו במקום בסוף המאה ה-19. בחפירה הנוכחית נחשפה תעלה שעברה לאורכה של שפתו המזרחית של הרחוב.

איור 3. הפודיום, מבט לצפון-מזרח (זנטון ועוזיאל תשע"ה)

בתעלה זו נחשף גרם מדרגות שצויין על ידם כנקודה M3 (בליס ודיקי 2010). גרם מדרגות זה נחפר ונחשף כפודיום מדורג (זנטון ועוזיאל תשע"ה) שנבנה מאבני גזית גדולות כיחידה עצמאית המשולבת ברחוב, באזור מתון ובולט שממנו ניתן לצפות גם לצפון וגם לדרום. הפודיום בנוי בצורת פירמידה בעלת שלוש פאות, כאשר הפאה הרביעית במזרח נשענת על קיר התמך של הרחוב. חלקו העליון של הפודיום בנוי מלוח אבן גדול, תחתיו יורדות בהתאמה שתי מדרגות לצפון, שלוש בכיוון מערב וארבע בכיוון דרום. נראה שהפודיום נבנה כאלמנט חדש בתכנון העירוני של ירושלים, לקראת סופה של התקופה הרומית הקדומה. ייתכן והפודיום נבנה על מנת למשוך את תשומת ליבם של העוברים ברחוב ובנוסף, נבנה כאלמנט מונומנטלי כדי להרשים ולפאר את שליטי העיר. ניתן להסיק שייתכן ועל הפודיום עמד אדם מטעם השלטון אשר נאם לעוברי הרחוב או שהתקיימה במקום פעילות ציבורית כלשהי.

■ דרום הטירופיון לאחר החורבן בשנת 70 לסה"נ

גבעת עיר דוד נתפשה במחקר, עד לשנים האחרונות, כמצויה מחוץ לתחום המיושב של איליה קפיטולינה. קביעה זו התבססה בעיקר על היעדר ממצא אדריכלי באזור זה, שניתן לשייכו בוודאות לעיר הרומית. לדבר זה יש להוסיף את חסרונן של קו ביצור ברור התוחם את העיר מדרום.

ואולם הנחה זו אינה חד משמעית הן מהבחינה הארכיאולוגית והן מהבחינה ההיסטורית. ניתן להניח שהבנייה בגבעת עיר דוד התחדשה לאחר יסודה של איליה קפיטולינה. בשלב הראשון, במאות ה-2 וה-3 לסה"נ, הבנייה הייתה מצומצמת. בשלב השני, לקראת סופה של המאה ה-3 וראשית המאה ה-4 לסה"נ, כאשר המרחב הארץ ישראלי הגיע לפריחה כלכלית, החלה תנופה התיישבותית. בשלב זה התרחב תחום יישובה של ירושלים אל חלקיה הדרומיים של העיר, כולל גבעת עיר דוד, לפחות בשוליה המערביים. מחקר המבנה העירוני של ירושלים בתקופה הרומית המאוחרת מתבסס על מקורות מידע שונים, על פיהם ניתן להציע את שחזור העיר. מקור חשוב הוא המקורות ההיסטוריים, הראשונים והמשניים. המקורות ההיסטוריים בני הזמן, המתייחסים לירושלים בתקופה הרומית המאוחרת הם מועטים והם מתייחסים לפרק הזמן שבין המאה ה-2 למאה ה-4 לספירה. מקור חשוב הוא כרוניקון פסחאלה (Chronicon Paschale), המתאר את איליה קפיטולינה לפני עליית הנצרות. חשוב לציין שמקור זה הוא בעייתי במידה מסוימת, מפני שנכתב מאוחר לאירועים, במאה ה-7 לסה"נ ומתאר בעיקר נקודת מבט דתית נוצרית. המקור אמנם הוא אחד היחידים אשר מתארים את איליה בתקופת שלטונו של הדריאנוס, אך לא מצוין בו מקור (פישמן-דרוקר תשמ"ח). בכרוניקון נזכרים כמה מבנים ובהם טטרנימפיאון שמוזהה עם בריכה מפוארת בעלת ארבעה סטווים, שנחשפה במוצא נקבת השילוח (בליס ודיקי 1898) ודודקאפילון, מבנה 12 השערים, שנקרא קודם לכן אנבתמוי (המדרגות) - "רחוב מדרגות מעוטר בשנים-עשר שירד אל השילוח" לדעת צפריר (תשנ"ט), או מבנה היפודרום לדעת פטריך (תשס"ב).

מקור נוסף על העיר הרומית הם חיבוריו של אוסביוס, כגון ההיסטוריה של הכנסייה (Historia Ecclesiastica) וחיי קונסטנטינוס, מן המאה ה-4 לסה"נ.

מקורות נוספים בעלי ערך הם תיאוריהם של עולי הרגל. מבין אלה יש להזכיר את תיאור המסע מבורדו (Itinerarium Burdigalense), מן המאה ה-4 לסה"נ. חיבור זה מתאר את ירושלים בראשית ימי השלטון הנוצרי. למרות שבשלב זה עברה העיר התחדשות, שהתבטאה בעיקר בהקמת כנסיות, עדיין השתמר המצב שהיה קיים בה בתקופה הרומית המאוחרת וניתן ללמוד על כך מן המקור. מתיאור המסע מבורדו ניתן ללמוד שהדרך מן העיר אל בריכת השילוח עברה בירידה לעמק המצוי משמאל להר ציון, כלומר ערוץ הטירופיון (מסע מבורדו 8, 10, תרגום: לימור תשנ"ח: 32).

מקור נוסף היא מפת מידבא, מן המאה ה-6 לסה"נ. התיאור במפה הוא תיאור נוצרי מובהק, אך עדיין משקף את מצבה הפיסי של העיר, בעיקר מבחינת מערך השערים והרחובות שעוצבו כבר בתקופה הרומית המאוחרת.

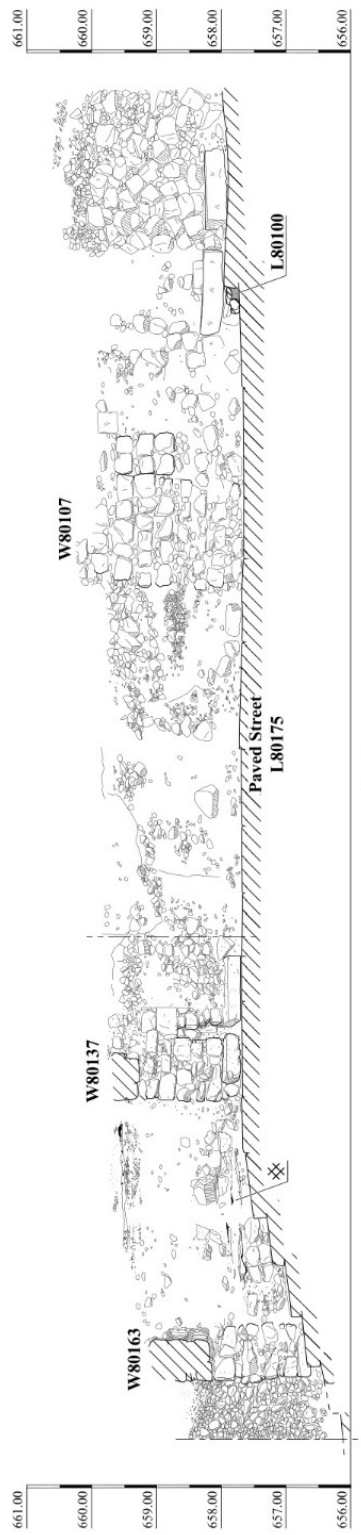
מקור נוסף בעל חשיבות הן החפירות הארכיאולוגיות המתבצעות במרחב, השופכות אור על אופייה של העיר ועל גבולותיה. חשוב לציין שרק מעט חפירות העלו ממצאים שניתן לשייכם ישירות לתקופה הרומית המאוחרת בעיר דוד. רובו של הממצא מתייחס לקרמיקה ורק את מיעוטו ניתן לשייך לממצא בנוי.

בשנת 70 לספירה הקים הלגיון העשירי 'פרטנזיס' מחנה קבע על חורבות העיר ההרודיאנית. ניתן להניח שמיקומו של המחנה נבחר בהתאמה לטופוגרפיה הטבעית ולשרידי המבנים הקיימים. סביר שמלבד מחנה הלגיון וללא קשר למיקומו, התקיימו בתקופה זו מבנים נוספים ברחבי העיר. סביר להניח שפליטי מרד 70 לסה"נ ואוכלוסייה אחרת שלא הורשתה להתגורר בתחומי המחנה, חיו במקום כלשהו בעיר.

בחלקה הדרומי של החפירה נחשפה כאמור לעיל רחבה מרוצפת, המשולבת ברחוב המדורג. את

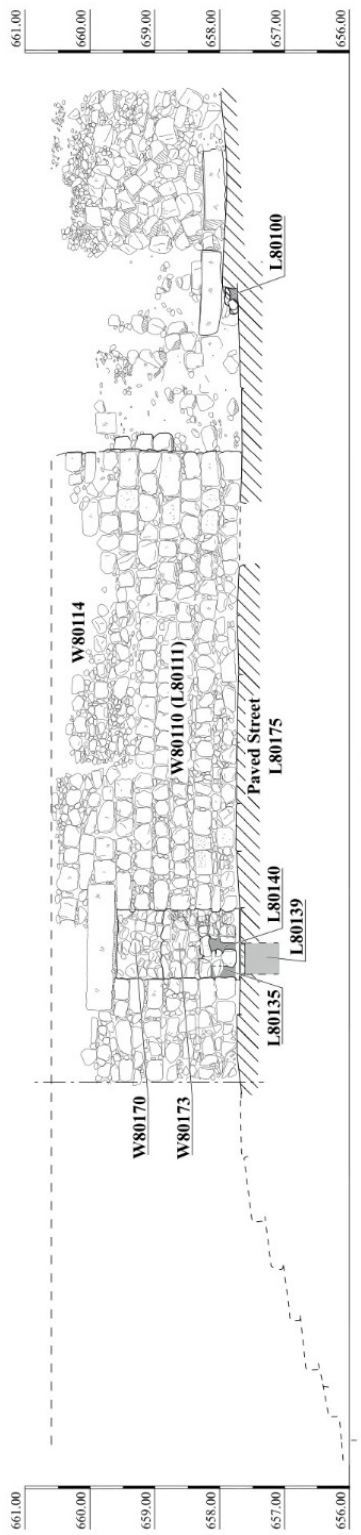

איור 4. מבט צפונה אל הרחבה (צילום: ארי לוי)

2 - 2

איור 5. מבט מערבה אל השכבות בפנים המבנה (זנטון, ליכמן וחגבי 2018)

3 - 3

איור 5. מבט מערבה אל חזית המבנה (זנטון, ליכמן וחגבי 2018)

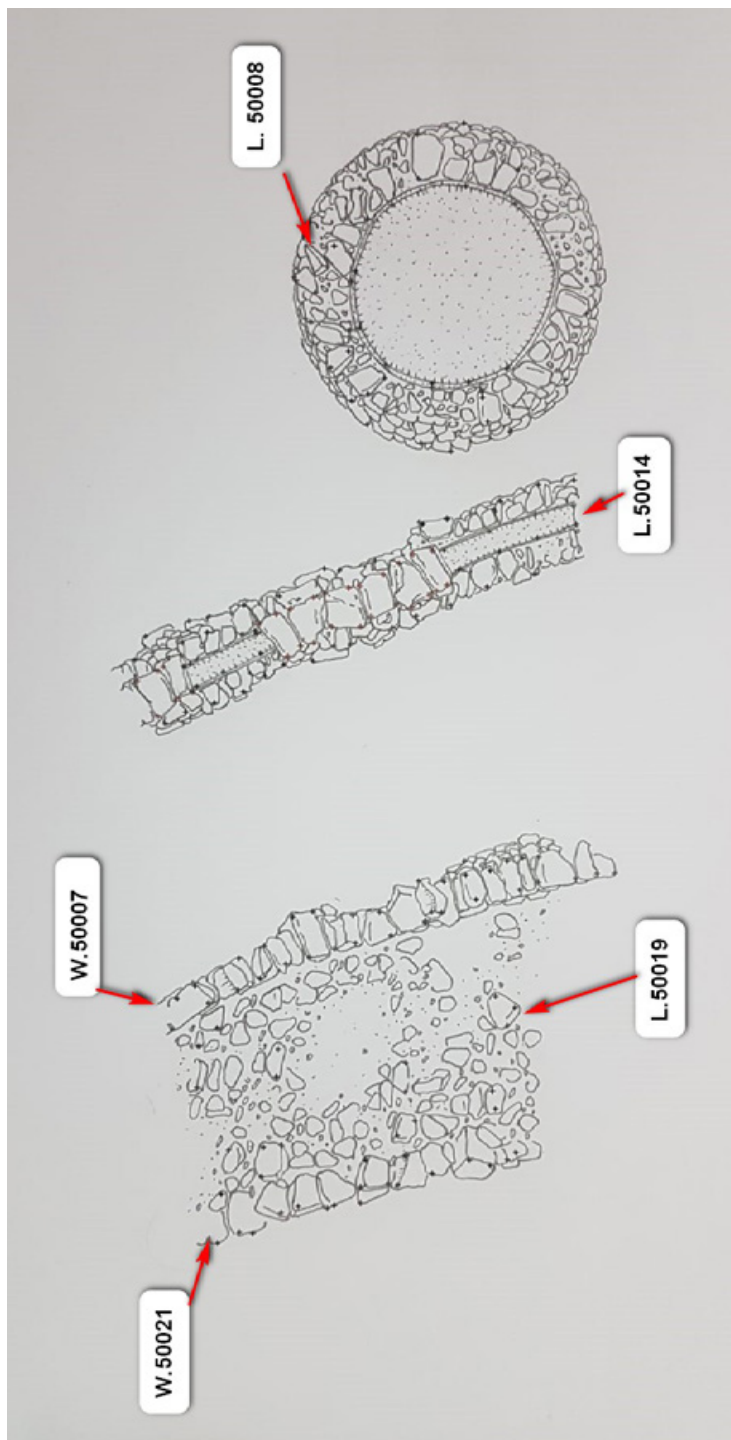
רחבה זו ייתכן וניתן לקשור לקיומה של כיכר העיר התחתונה, כפי שהוצע בעבר (זנטון, שור וחג'בי, תשע"ז).

מדרום לרחבה המרוצפת נחשף מבנה מידות (זנטון, ליברמן וחג'בי, תשע"ט). המבנה נבנה על ציר צפון-דרום, בהתאמה לציר הרחוב המדורג והוא בנוי עליו ישירות. אורכו של המבנה שנחשף הוא כ-15 מ', אך ייתכן וממדיו גדולים יותר. יש לציין שחפירת המבנה נמשכת בעונה הנוכחית והמשך החפירה יענה על כך. רוחבו המלא של המבנה אינו ידוע, מפני שהוא משתרע מעבר לחתך המערבי של החפירה. המקטע שנחשף מחולק לשני חדרים: אחד באורך של כ-7.5 מ' והשני באורך של כ-3.5 מ'. פנים המבנה חולק על ידי מספר קירות רוחב הבנויים בציר מזרח-מערב. בחזית הקיר החיצוני-מזרחי של המבנה נחשף פתח שרוחבו כ-0.9 מ' וגובהו כ-1.7 מ'. משקוף הפתח עשוי מאחת האבנים ששימשו בבנייתו של הרחוב המדורג, והוצבה כאן בשימוש משני. קירות המבנה נבנו בשילוב אבני גזית ואבנים מסותתות חלקית. בחלקו המערבי של המבנה נחשפה תעלתם של בליס ודיקי, אשר לא זיהו את המבנה ולא דיווחו עליו. המכלול הקרמי, הנומיסמטי והנתונים הסטרטיגרפיים מחפירת המבנה מצביעים על כך שהמבנה נוסד לאחר החורבן של 70 לסה"נ, אך לפני המחצית השנייה של המאה ה-2 לסה"נ. על סמך מבנה זה ניתן לומר שהאזור המשיך להיות פעיל בפרק הזמן שלאחר החורבן על מנת לחבר בין בריכת השילוח ששימשה מקור מים מרכזי, לבין חלקיה הצפוניים של העיר. מיקום המבנה ברחבה שמצפון לבריכת השילוח, לפני המשך העלייה מהרחבה לכיוון העיר, מצביע על בחירה מתוכננת. ייתכן שהבחירה במיקום זה נעשתה משיקולים של נגישות ושמירה על הדרך ועל מקור המים של העיר, ללא קשר לגודלה או לגבולותיה. בהקשר לכך יש לציין שבחפירה בצומת בריכת השילוח (וקסלר-בדולח וזנטון 2014) נחשפו ממצאים שהחופרים משייכים לנוכחות של הצבא הרומי במקום, לצורך שמירה על הבריכה בתקופה שלאחר שנת 70 לסה"נ ועד המאה ה-2 לסה"נ. יש להניח שציר בריכת השילוח-שער שכם, שהיה ציר משני בתקופה הרומית הקדומה, הפך לאחר שנת 70 לסה"נ לציר מרכזי (זנטון, ליברמן וחג'בי תשע"ט). השרידים שנחשפו לאורכו של ציר זה ובכללם המבנה שהוצג, יכולים להצביע על הציר שממנו התפתחה הקולוניה איליה קפיטולינה.

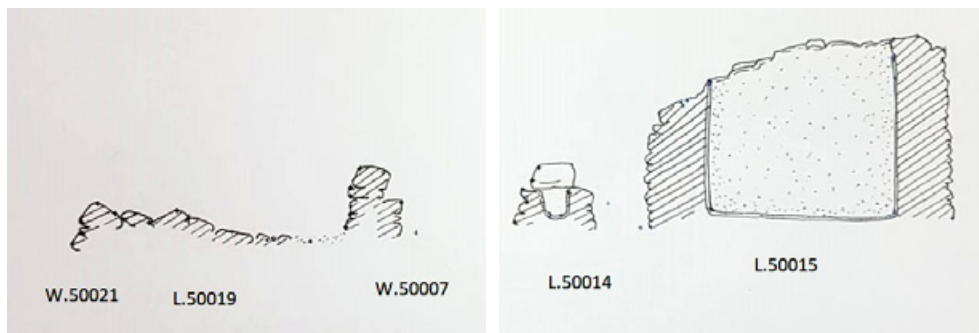
■ השרידים שנחשפו בשטח S10

שטח S10 ממוקם בחלקה הצפון-מערבי של החפירה, על גבי המדרון המערבי של גבעת עיר דוד. השטח נחפר בעבר על ידי רייך ושוקרון (מתחם היובל שטח K2, רייך ושוקרון תשע"א). בחפירות הנוכחיות בשטח זה נחשפו מספר אלמנטים ארכיטקטוניים, ובכללם תעלת ניקוז ומתקן לאגירת מים שניתן לתארכם לתקופה הרומית המאוחרת.

במהלך החפירה נחשף מקטע של תעלה אשר מוכרת מחלקיה הצפוניים של החפירה הנוכחית. התעלה זוהתה כבר בחפירות רייך ושוקרון בשטח K2 (רייך ושוקרון תשע"א). בשטח S10 נחשף מקטע מן התעלה (L.50015) באורך של כ-4 מ', רוחב של כחצי מטר ובגובה של כ-1 מ'. התעלה היא מלבנית וחלקה הפנימי מטיח. חלקה העליון של התעלה היה מקורה בלוחות אבן מלבניים ומרובעים (L.50027) וניתן להניח שחלק מלוחות הקירוי נלקחו, בשימוש משני, מאבני הריצוף של הרחוב

איור 6. תכנית החפירה (י' אסמן)

איור 7. חתך החפירה (ו' אסמן)

איור 8. תעלה L.50015, מבט מזרחה (צילום: ארי לוי)
איור 9. תעלה L.50015, מבט מערבה (צילום: ארי לוי)

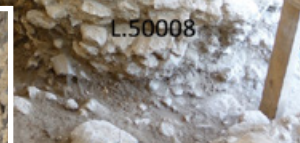

איור 10. תעלה L.50015, מבט צפונה (צילום: ארי לוי)

המדורג מן התקופה הרומית הקדומה. תעלה זו נבנית בתקופה הרומית המאוחרת, במאות 3-4 לסה"נ וניקזה אזור מצפון לה, שטרם נחפר.

על גבי לוחות הקירוי של התעלה נחשף מתקן עגול בנוי (L.50008) אשר שימש ככל הנראה לאגירת מים. חלקו החיצוני של המתקן נבנה אבני שדה קטנות וחלקו הפנימי היה מטויח. בוני המתקן הכירו את תעלת הניקוז שעליה נבנה המתקן, מפני שלוחות קירוי התעלה (L.50027) שימשו בסיס לבניית המתקן. יש לציין שהמתקן אינו מתנקז אל התעלה. המים הוזרמו אל המתקן מפתח שככל הנראה היה קיים בראשו אך קרס אל פנים המתקן, ואולי נעשה הדבר באופן מכוון לאחר

איור 11. מתקן המים ולוחות קירוי תעלה L.50015 (צילום: ארי לוי)

איור 12. מתקן מים ולוחות קירוי תעלה L.50015 (צילום: ארי לוי)

יצאתו משימוש. המתקן שרד לגובה של כ-2 מ' ותוארך לתקופה הרומית המאוחרת, המאות 3-4 לסה"נ, על סמך הממצא הקרמי מתשתיתו. ממערב לתעלת הניקוז ובור המים נחשפה תעלת מים מלבנית (L.50014). תעלה זו בנויה בציר צפון-

איור 13. תעלה
L50014 (צילום:
אסף פרץ)

איור 14. תעלה
L50014 (צילום:
אסף פרץ)

איור 15. מערכת
הטראסה המעובה
(צילום: ארי לוי)

דרום. אורכה כ-4 מ', גובהה כ-30 ס"מ ורוחבה גם כן כ-30 ס"מ. חלקה הפנימי של התעלה מטויח וחלקה העליון היה מקורה בלוחות קירוי מלבניים.

ממערב לתעלת הניקוז ותעלת המים, נחשפו שני קירות בנויים אבני שדה, בציר צפון-דרום ובאורך של כ-4 מ'. קיר מזרחי (L.50007) וקיר מערבי (L.50021), כשביניהם מילוי אבנים (L.50019) ברוחב של כ-2 מ' שיצר עיבוי. נראה שמדובר במערכת שנבנתה כדי ליצור מתחם מפולס על המדרון המערבי של גבעת עיר דוד, שבו ניתן יהיה לקיים חקלאות. מערכת זו הוקמה ופעלה במהלך המאות ה-3-4 לסה"נ.

השרידים אשר נחשפו בשטח זה נמשכו אל מחוץ לשטח הנחפר, גם לצפון וגם לדרום. הדבר מעיד על שטח נרחב שהתקיימה בו פעילות בתקופה הרומית המאוחרת ואשר הושקע בו מאמץ.

השרידים אשר נחשפו בשטח זה מעידים על פעילות חקלאית בעיקרה ולא ניתן לומר, בשלב זה של המחקר, האם אזור זה נכלל בתחום הישוב העירוני של ירושלים או שנשאר מחוצה לו.

■ סיכום

במאמר זה הוצגו ההתפתחויות שחלו בחלקו הדרומי של ערוץ הטירופיון במהלך התקופה הרומית, תוך דגש על התקופה שלאחר חורבן שנת 70 לסה"נ.

בטרם נערכו החפירות רחבות ההיקף באפיק הטירופיון בשנים האחרונות, המידע הארכיאולוגי לגבי חלקה הדרומי של איליה קפיטולינה היה דל ביותר. בהתייחס לכך, רווחה במחקר הדעה לפיה גבעת עיר דוד לא נכללה בגבולותיה של העיר הרומית. למרות זאת, לא הייתה עדות ברורה מבחינה ארכיאולוגית או היסטורית שאזור זה ננטש לחלוטין וחוקרים שונים טענו שהייתה פעילות אנושית בגבעת עיר דוד בתקופה זו ושאזור בריכת השילוח לא ננטש לחלוטין (צפריר תשנ"ט א').

הממצא הארכיאולוגי בשנים האחרונות אכן מצביע על כך שלאחר חורבן 70 לסה"נ הייתה נסיגה יישובית בגבעת עיר דוד, אך האזור לא ננטש לחלוטין, בעיקר עקב חשיבותה של בריכת השילוח והתקיימה בו פעילות.

לאחר החורבן של שנת 70 לסה"נ, גבעת עיר דוד נותרה נטושה ברובה וניתן להניח שהיה פער התיישבותי שפקד את האזור. ככל הנראה, לאחר ייסודה של הקולוניה איליה קפיטולינה במהלך המאה ה-2 לסה"נ, התחדשה הבנייה בגבעת עיר דוד, אם כי דומה שבתחילה הצטמצמה בנייה זו לאזור בריכת השילוח. ניתן להניח שבמהלך המאות ה-3 וה-4 לסה"נ, כאשר המרחב הארץ-ישראלי נכנס לתקופה של פריחה כלכלית, החלה תנופת בנייה מחודשת (בר תשס"ג). ייתכן ולתנופת בנייה זו היתה השפעה על התרחבות תחום היישוב של איליה קפיטולינה אל חלקיה הדרומיים של העיר ובכלל זה אל גבעת עיר דוד.

השרידים שסקרנו מעידים על כך שאכן הייתה פעילות אנושית באזור זה בתקופה זו, אך בשלב זה של המחקר לא ניתן לעמוד על היקפה או לענות על השאלה אם גבעת עיר דוד הייתה חלק מן המערך העירוני של ירושלים או מחוצה לו.

■ ביבליוגרפיה

בליס ודיקי 2010

פ"ג בליס וא"ק דיקי, "חפירות בירושלים תגליות מעיר דוד והר ציון 1894-1897", (תרגום: ר' רייך), ירושלים.

בן-עמי וצ'חנובץ 2010

ד' בן-עמי ו' צ'חנובץ, "חניון גבעתי - תגליות וממצאים מן התקופה הרומית", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה דברי הכנס האחד-עשר: 47-61.

בן-עמי וצ'חנובץ 2010

ד' בן-עמי ו' צ'חנובץ, "מבנה פריסטילי מן התקופה הרומית בעיר דוד", בתוך: ד' עמית, ג' ד' שטיבל וא' פלג-ברקת (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים ג', ירושלים: 28-37.

בן-עמי וצ'חנובץ 2012

ד' בן עמי ו' צ'חנובץ, "חניון גבעתי בתום חמש שנות חפירה - תמונת מצב עדכנית, 2012", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 13: 31-47.

בר תשס"ג

ד' בר, "התיישבות וכלכלה בארץ-ישראל בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית (70-641 לספירה)", קתדרה 107, תשס"ג: 16-27.

וקסלר-בדולח תשע"ד

ש' וקסלר-בדולח, "ביצורי ירושלים מדרום לבריכת השילוח - תגליות חדשות", בתוך: ג' ד' שטיבל, א' פלג-ברקת, ד' בן-עמי, ש' וקסלר-בדולח ו' גדות (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים ז', ירושלים: 171-195.

וקסלר-בדולח תשע"ה

ש' וקסלר-בדולח, "מחנה הלגיון העשירי - בכל זאת על הגבעה הדרומית-מערבית", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ העשירי, רמת-גן: 219-238.

וקסלר-בדולח תשע"ה

ש' וקסלר-בדולח, "סביבות הר הבית בין חורבן שנת 70 למפת מידבא: העדות הארכיאולוגית מדרום-מזרח העיר", בתוך: ג' ד' שטיבל, א' פלג-ברקת, ד' בן-עמי ו' גדות, חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים ח' ירושלים: 209-190.

וקסלר-בדולח 2014

ש' וקסלר-בדולח ו' זנטון, "ירושלים, סילוואן", חדשות ארכיאולוגיות - חפירות וסקרים בישראל 126 (22.09.2014) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=10572

זנטון ועוזיאל תשע"ה

נ' זנטון ו' עוזיאל, "לשאלת מהותו של מונומנט מדורג מימי הבית השני בעיר דוד", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 10, ירושלים: 19-39.

זנטון ועוזיאל תשע"ו

נ' זנטון וא' זילברשטיין, "מבט מחודש על העיר התחתונה של ירושלים בימי הבית השני", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 17, ירושלים: 31-47.

זנטון, חג'בי, הבר עוזיאל ואריאל תשע"ז

נ' זנטון, מ' חג'בי, מ' הבר, י' עוזיאל וד' צ' אריאל, "בניה מונומנטלית בירושלים של ימי הנציב פונטיס פילאטוס: מבט נומיסמטי מהרחוב המדורג שבערוץ הטירופיון", בתוך: ג' ד' שטיבל, י' עוזיאל, ק' ציטרין-סילברמן, ע' ראם וי' גדות (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים י, ירושלים: 99-114.

זנטון, ליברמן וחג'בי תשע"ט

נ' זנטון, ת' ליברמן ומ' חג'בי, "בין מים לעיר: מבנה מידות המאוחר לשנת 70 לסה"נ וחשיבות ערוץ הטירופיון בהתפתחות הקולוניה איליה קפיטולינה", בתוך: י' עוזיאל, י' גדות, י' זלינגר, א' פלג-ברקת וא' גוטפלד (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים יב, ירושלים: 253-270.

זנטון שור וחג'בי תשע"ז

נ' זנטון, מ' שור ומ' חג'בי, "חזרנו אל בורות המים לשוק ולכיכר", העיר התחתונה של ירושלים בימי הבית השני", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 12, ירושלים: 20-35.

לימור תשנ"ח

א' לימור, מסעות ארץ הקודש עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה, ירושלים.

ב' מזר תשכ"ט

ב' מזר, "חפירות ארכיאולוגיות בירושלים העתיקה סקירה ראשונה על חפירות תשכ"ח", ארץ-ישראל ט, ירושלים: 161-176.

ב' מזר תשל"א

ב' מזר, "החפירות הארכיאולוגיות ליד הר-הבית, סקירה שנייה עונות תשכ"ט-תש"ל", ארץ-ישראל, י, ירושלים: 1-34.

א' מזר תש"ס

א' מזר, "מחנה הלגיון העשירי למרגלות הפינה הדרומית-מערבית של מתחם הר הבית בירושלים", בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, קובץ מחקרים ה, ירושלים: 52-67.

פטרין תשס"ב

י' פטרין, "על הקרקוס הנעלם של איליה קפיטולינה", קתדרה 102: 29-50.

פישמן-דרוקר תשמ"ח

ר' פישמן-דרוקר, "ארץ-ישראל בשתי כרוניקות ביזאנטיות", בתוך: ד' יעקבי וי' צפריר (עורכים), יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ-ישראל הביזאנטית, ירושלים: 180-169.

צפריר תשנ"ט

י' צפריר, "הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של איליה קפיטולינה", בתוך: י' צפריר וש' ספראי (עורכים), ספר ירושלים התקופה הרומית והביזאנטית 70-638, ירושלים: 115-167.

רוט, זנטון ולנגוט תשע"ז

ה' רוט, נ' זנטון וד' לנגוט, "עדות לפאר ויוקרה ברחוב המדורג בירושלים: מאסף שרידי העץ", בתוך: ג' ד' שטיבל, י' עוזיאל, ק' ציטרין-סילברמן, ע' ראם וי' גדות (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים י, ירושלים: 148-128.

רייך וביליג תשנ"ט

ר' רייך וי' ביליג, "חפירות ליד הר הבית ו'קשת רובינסון' בשנים 1994-1996", קדמוניות 117: 40-33.

רייך ושוקרון תש"ע

ר' רייך וא' שוקרון, "קטע מן הרחוב המרוצף בעמק הטירופיון שבירושלים שנחשף בשנת 1937", בתוך: ד' עמית, ג' ד' שטיבל וא' פלג-ברקת (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים ג, ירושלים: 45-37.

רייך ושוקרון תשע"א

ר' רייך וא' שוקרון, "חידושים בחפירות עיר דוד 2008-2010", קדמוניות 140: 79-70.

רייך ושוקרון תשע"ב

ר' רייך וא' שוקרון, "חפירות בירושלים מתחת לרחוב המרוצף ובתעלת הניקוז הגדולה ליד קשת רובינסון", קדמוניות 142: 73-66.

שוקרון ורייך תשס"ח

א' שוקרון ור' רייך, "דוח ראשוני על תעלת הניקוז המרכזית מימי הבית השני בעמק הטירופיון בירושלים", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 3, ירושלים: 155-137.

שוקרון ורייך תשע"א

א' שוקרון ור' רייך, "תעלת הניקוז המרכזית מימי הבית השני בירושלים", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 6, ירושלים: 185-156.

בן-עמי וצ'חנובץ 2017

D. Ben-Ami and Y. Tchekhanovets, The southward expansion of Aelia Capitolina in the Late Roman Period, in: G. Avni and G. D. Stiebel (eds.), *Roman Jerusalem: A New Old City* (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 105), Portsmouth, R.I.: 65-71

קניון 1974

K.M. Kenyon, "Digging up Jerusalem", London 1974.

רייך וביליג 2008

R. Reich and Y. Billig, Jerusalem, The Robinson's Arch Area, In: E. Stern (ed.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Vol. 5, Jerusalem: 1809-1811.

וורן 1884

C. Warren, *Plans, Elevations, Sections etc. Shewing the Results of the Excavations at Jerusalem, 1867-1870*, London.